

24. Says Teuton or Slav will rule // «The NewYork Tribune». – August 1. – 1914.
25. Sees a lesson for Germany // «The NewYork Tribune». – August 2. – 1914.
26. Slav against Teuton in guest for the sea // «The NewYork Tribune». – August 2. – 1914.
27. Speyer defends Germany's course // «The NewYork Tribune». – August 9. – 1914.
28. The German cause medieval // «The NewYork Tribune». – August 29. – 1914.
29. The Kaiser is challenge in the world // «The NewYork Tribune». – August 6. – 1914.
30. To wage battles off Germansoil // «The New York Tribune». – August 16. – 1914.
31. What pan – Germanism means // «The New York Tribune». – August 30. – 1914.
32. What the Kaiser is after // «The New York Tribune». – August 7. – 1914.
33. Why is press hostile to Germany? // «The New York Tribune». – August 7. – 1914.
34. Why we oppose Germany // «The NewYork Tribune». – August 4. – 1914.
35. World peace hangson Russia's decision, while Kaiser's envoy seeks czar in last effort for peace // «The NewYork Tribune». – July 31. – 1914.
36. *Михайлов С.А.* Журналистика США / С.А. Михайлов. – СПб. : Изд-во С.-Петерб. ун-та, 1998. (Доступний з : <http://evartist.narod.ru/text6/01.htm>.)

Надійшла до редколегії 02.09.2014

УДК 94 (100) «1914 1917»

О. М. Кадол

Криворізький національний університет

«НІМЕЦЬКЕ ПИТАННЯ» В ІДЕОЛОГІЇ ТА ПРАКТИЦІ ЗАГАЛЬНОРОСІЙСЬКИХ ПРАВИХ ПАРТІЙ ЧАСІВ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Висвітлено вплив германофобії на стан російського суспільства в період Першої світової війни; розглянуто «німецьке питання» в ідеології та політичній практиці правих партій.

Ключові слова: антинімецька кампанія, «німецьке питання», Перша світова війна, російський націоналізм.

Освещено влияние германофобии на состояние российского общества в период Первой мировой войны; рассмотрен «немецкий вопрос» в идеологии и политической практике правых партий.

Ключевые слова: антинемецкая кампания, «немецкий вопрос», Первая мировая война, русский национализм.

Im Artikel werden der Einfluss der Deutschenhetze auf die Befindlichkeiten der russischen Gesellschaft während des Ersten Weltkrieges und die Rolle der «deutschen Frage» in der Ideologie und der politischen Praxis der Parteien des rechten Spektrums definiert.

Schlagwörter: antideutsche Kampagne, «deutsche Frage», Erster Weltkrieg, russischer Nationalismus.

Anti-German campaign in the Russian Empire, 1914 – 1917's is a subject of the study, described in the context of the policy of public authorities and public opinion in the war period. In this paper the state-political course in ethnic politics and ethno-national relations, administrative measures and ideological practices of tsarism, which together make up the problem of anti-German campaign of the First World War are described.

Geographically, the study covers the South and South-West of the Russian Empire (Kiev, Volhynia, Podolia, Ekaterinoslav, Tauris, Kherson Province), which were the centers of compact residence of the Russian Germans and where the anti-German campaign, compared to other regions of the Empire, were the most common, acute and practical results of deportation and expulsion, administrative and police control over the population, limitations of the socio-economic rights, and the liquidation policy. This paper outlines issues that had not previously been the subject of attention of historians: the impact on the internal political situation was made by Russian society Germanophobia, «the German question» in the imperial ideology of nationalist movements and right-wing parties, This gives possibility to evaluate the role and place of the anti-German campaign in the growing crisis of Russian autocracy, as in ideology, and socio-economic sphere. When writing the work various theoretical concepts of «public policy» by P. Holquist, P. Glade, W. Denninghauza; concept on the draft nationalization of the Russian Empire by E. Lohr, M. Hagen's position to strengthen the mobilization of ethnicity were include. As the sources some archives materials of Ukraine and the Russian Federation were used.

Keywords: anti-German campaign, the «German question», the First World War, Russian nationalism.

Російська імперія вступила у Першу світову війну, маючи низку невіршених національних питань. Воєнний психоз сприяв розгортанню антинімецької кампанії (гоніння, репресії й економічні санкції проти російських німців). Характерно, що помітну роль у цьому процесі відіграв правомонархічний табір. Це питання залишається майже не висвітленим в історіографії.

Праві політики жваво пропагували поділ народів Росії на благонадійні та неблагонадійні, чим проклали шлях погромам і цькуванню німців [28, с. 89 – 90]. Було проголошено тезу, що «достояние Православной России, т. е. Земля Русская... не должно принадлежать немцам» [17, с. 511]. Концепція «німецького засилля» відбилася в програмних положеннях правих сил, ставши підсумком різного роду нарад і з'їздів [19, с. 511–512].

Біля витоків антинімецької теми в правому русі знаходились впливові політичні фігури – міністр юстиції І. Г. Щегловітов, міністр внутрішніх справ М. О. Маклаков, сенатор О. О. Римський-Корсаков [20, с. 490–491] та ін. Під впливом голови дворянської організації члена Державної Ради А. П. Струкова Катеринославську губернію було включено в зону дій ліквідаційних законів, спрямованих на обмеження німецького землеволодіння. Хоча царська влада раніше проєктувала провести ліквідацію в межах західного прикордоння [1, арк. 111; 14, с. 105–107]. Однак ця міра, припускалися праві, мала забезпечити поміщиків від аграрних заворушень на сто років [28, с. 95]. Катеринославську губернію віднесли до числа місцевостей, приналежних з погляду державної оборони особливій охороні від іноземної колонізації [3, арк. 91–92]. (Катеринославщина посідала чільне місце за кількістю німецької землі, тому припускали «ліквідувати» більш 640 тис. дес. Це були середні й великі маєтки [2, арк. 386]).

Праві політики, що походили з дворян, найпоспідовніше в роки війни відстоювали ідею вирішення аграрного питання за рахунок колоністських земель. Так, на початку 1915 р. С. А. Вязігін (голова правих в III Думі) звернувся до М. Є. Маркова (голова «Союзу російського народу») і депутат IV Думи): «Народ тяжіє до землі, а не до обмеження влади государя. Задоволення цієї тяги царем повинне бути першочерговою справою, тому що покалічені, які втратили працездатність люди повинні бути забезпечені не 2 кар. 50 коп. річної пенсії, а по старовині – роздачею невідчуженої землі, відібраної у німецьких колоністів, винагорода яких за мирною угодою повинна бути покладена на німців. Інакше вся ненависть буде спрямована на поміщиків» [21, с. 171]. У суспільстві ширилися чутки, що російські німці російського підданства не можуть бути справжніми російськими патріотами, адже закон Німецького рейху про подвійне громадянство унеможливує їхню політичну лояльність по відношенню до Росії [18, с. 578–579].

Разом з цим, праві критикували ліквідаційний закон від 2 лютого 1915 р., вважаючи його недостатнім для проведення реальної зе-

мельної реформи. К. Н. Пасхалов назвав його «шулерським законом 2 лютого ... складеним так мистецьки, що німці можуть, не порушуючи його юридично, залишатися власниками всієї російської землі, ними до тепер захопленої» [12, с. 9]. Критикував закон і О. М. Хвостов під час свого головування в правій фракції Думи [23, с. 170]. Щоправда, як тільки в Думі поставала необхідність обговорення ліквідаційних законопроектів, знаходилася безліч приводів їх не розглядати [6, арк. 3]. З цього приводу обурювався поміщик Херсонської губернії А. А. Бонковський: «Надовго затягнуте питання про ліквідацію німецьких земель і підприємств... дає привід революціонерам хвилювати народ» [22, с. 208]. Резолюція Петроградської наради правих повідомляла: «Зайва повільність у справі ліквідації німецького землеволодіння вкрай збуджує народ і служить у руках революціонерів небезпечною зброєю для антидинастичної пропаганди» [16, с. 491].

Праві не вщухали, і після тиску на громадську думку через пресу 3 серпня 1915 р. 37 представників правої фракції внесли пропозиції утворення комісії з метою боротьби з «німецьким засиллям». Перше, що запропонував з думської трибуни О. М. Хвостов – створити в Росії концтабори для німців [27]. Використовуючи у своїх виступах ідею боротьби з «німецьким засиллям», він домігся того, що Микола II довірив йому посаду міністра внутрішніх справ. Цар керувався мотивом, що «вуж його в шпигунстві не запідозрять» [8, с. 221]. Уже ставши міністром, О. М. Хвостов поєднав питання «німецького засилля» з німецьким капіталом і німецьким шпигунством, які, на думку правих, були тісно пов'язані. Значною мірою зіграв фактор соціального психозу – суспільство хотіло вірити й вірило, що військові невдачі та внутрішні помилки є наслідком зрадницьких дій «темних сил» [11, с. 7–9].

14 січня 1917 р. цареві була подана записка «Російських православних кіл м. Києва» [25, с. 458]. Документ репрезентував погляди київського відділення «Союзу російського народу», що мав серйозну підтримку в урядових колах [14, с. 80–81]. Описуючи картину безладу воєнного часу, записка називала і міри до його усунення [25, с. 458]. Мова йшла про те, що «необхідно увійти в душу» російського мужика, який за свої подвиги на фронті мав бути нагороджений землею з особливого військового земельного фонду, утвореного з ліквідованих німецьких земель ... [14, с. 80–81]. Така міра мала на меті підняти «дух армії», щоб закінчити війну з перемогою, посилити монархічні почуття селян тощо. Цар наклав резолюцію: «Записка, гідна уваги». Було розширено територію «ліквідації» земель. Відчуження

землі на користь селян повинне було, відповідно до вимог Миколи II, відбутися винятково після закінчення війни [25, с. 459; 14, с. 105].

Проти антинімецької кампанії гостро висловлювався волинський поміщик думський депутат із фракції націоналістів В. Шульгін. «Шпигуноманія – це огидна неймовірно погана зараза. Я особисто, – стверджував він, – не вірю в жодні «зради», а «боротьбу з німецьким засиллям» вважаю погано-небезпечним заняттям» [30, с. 389]. Його слова стали пророчими: «Це нестерпно не розумно, проте адже всі революції в усі сторіччя рухалися через якісь круглодіотські міркування» [30, с. 389].

На загальному тлі антинімецької істерії зумів виділитися Всеросійський національний союз, запропонувавши масову депортацію німців за межі Російської держави [4, арк. 41]. Голова Астраханської народно-монархічної партії Н. Тиханович-Савіцький у березні 1915 р. вимагав від військового керівництва депортувати всіх німців на узбережжя Каспійського й Аральського морів у помсту за те, що німці ведуть паціфістську пропаганду. (Згодом це було спростовано, проте колоністам заборонили виражати судження про війну та політику в громадських місцях [15, с. 271]).

Відокремлено від правомонархічного табору діяли ультраправі громадські рухи, що маскувалися під «патріотичні» організації та мали екстремістський характер. Діяльність їх зводилася до шовіністичної агітації й організації погромів. Їхньою стихією була вулиця, а соціальний склад являв собою суміш аристократії, думських депутатів, міських прошарків, робітників і навіть соціалістів. Діяльність їх носила локальний характер і в основному не поширювалася за межі Москви і Петрограда. До їх числа відносяться «Товариство 1914 року», «За Росію», «Російське окраїнне товариство», «Двоглавий орел», Національний союз.

Найбільш впливовим і помітним було «Товариство 1914 року: Товариство боротьби з німецьким засиллям», засноване графом Перовським Б. М. Петрово-Соловово, заможним поміщиком Рязанської і Тамбовської губернії, офіцером ставки військового командування [16, с. 763; 29, с. 111]. Товариство ставило за мету активізацію суспільної діяльності для успішної боротьби з Німеччиною. Ця організація представляла інтереси «партії війни» на чолі з головнокомандуючим великим князем Миколою Миколайовичем. Товариство очолював В. П. Кочубей, повітовий голова дворянства в Чернігівській губернії [26, с. 219]. Статут товариства був затверджений радою міністрів 5 грудня 1914 р.; свою діяльність воно розгорнуло в Петрограді на початку 1915 р. [13, с. 98].

Діяльність цієї організації характеризувалася розсиланням відозв із нападками на праві організації за «спільність їхніх державних світоглядів з Німеччиною» і проголошенням «найбільшої еволюції російського народу на шляху до національного відродження». 13 березня 1915 р. на загальних надзвичайних зборах членів «Товариства 1914 року» була заслухана доповідь учителя І. І. Сергєєва «Мирне завоювання Росії німцями», видана коштом товариства окремою книгою в 1917 р. [24]. Він, зокрема, запропонував:

- поширити норми ліквідаційних законів на нащадків німців, що прийняли російське підданство з 1762 р.;
- виключити з російського підданства німців, що прийняли натуралізацію після 1870 р.;
- протягом 50 років після закінчення війни особам німецького походження не надавати російського підданства [24, с. 146–147].

Восени 1916 р. Рада «Товариства 1914 року» представила у вищій інстанції записку, звинувативши остзейське дворянство в неояльності (підтримка німецького духу в школі, протидія російській освіті, германізація, недобррозичливість до російських військ і поранених і т. ін. [5, арк. 136 зв.]). Провідна діяльність товариства, за словами його активного діяча С. П. Мансирєва, йшла по «лінії цькування осіб, імен, майже до погромів». При цьому «мракобиський напрям ради зовсім не відповідає настроєві більшості членів» організації [13, с. 98]. Крім керівництва з числа ультрарадикальної аристократії й купецтва, товариство підтримували дрібна буржуазія, ремісники, прикажчики, робітники. Число членів досягало в різний час від 1,5 до 8 тис. осіб. Серед активних його діячів-пропагандистів виділялися думці С. П. Мансирєв і М. А. Караулов, видавець «Былого» В. Л. Бурцев, народоволець Г. А. Лопатін.

Товариство з перебільшенням приписувало своєму впливові прийняття владою низки антинімецьких заходів. Було причетним до німецького погрому в Москві в кінці травня 1915 р. Підозрювалося у зв'язках з політичним масонством. Підтримувало тісні зв'язки з германофобськими рухами в Західній Європі. Наприкінці 1916 р. під впливом політико-партійної поляризації товариство втратило колишнє значення.

Безпосереднім наслідком політичних спекуляцій з «німецького питання» було поширення погромного руху (в Москві, Києві, Катеринославі, Саратові, Херсоні й Криму) [9, с. 63]. Так, влітку 1915 р. ширяться погромні чутки серед німецьких колоній Ананьєвського й Тираспольського повітів Херсонської губернії [7, арк. 64]. Це, зо-

крема, було пов'язано з антидинастичними настроями солдатів і селян («Цар з жінкою і панами продали нас німцєв!») [7, арк. 71 зв.]. Зокрема, такі дані отримано по Єлисаветградському повіту за червень 1915 р.: «Настрій селян проти німців, котрі володіють землею, зростає. Селяни вирішили із закінченням війни самим розправитися з німцями, розорити їхні садиби і змусити піти» [7, арк. 49 зв.]. Слова не залишилися порожніми погрозами, і погроми незабаром відбулися в районі Щербаківської та Вознесенської волостей, коли солдатиновобранці займалися вимаганням у німецьких колоніях, а хто відмовлявся платити – громили [7, арк. 49 зв.]. **На цьому справа не зупинилася.** Під впливом газетних публікацій про діяльність Думи селяни, як повідомляла військова цензура в м. Олександрії, готували «Варфоломійську ніч» на ґрунті невдоволення «німецьким засиллям», євреями і поміщиками [7, арк. 81]. За повідомленням міністра внутрішніх справ М. Б. Щербатова, влітку 1915 р. збільшилися випадки насильства над німцями і євреями [10, с. 39].

Отже, праві партії не тільки спекулювали на антинімецьких настроях російського суспільства, що об'єктивно мали місце протягом війни, але своєю пропагандою сприяли розпаленню шовінізму серед населення. «Патріотичні» організації ще більш напружували міжетнічні відносини. Замість настільки бажаного клапана для випускання соціальної пари зусиллями правих, монархістів і «націонал-патріотів» тема «німецького засилля» перетворилася в небезпечний інструмент розпалювання ксенофобії та радикалізації суспільства.

Бібліографічні посилання

1. Російський державний історичний архів (м. Санкт-Петербург). – Ф. 1276, оп. 12. спр. 1438. – Далі: РДІА.
2. РДІА. – Ф. 1483, оп. 1., спр. 16.
3. Там же. – Спр. 10.
4. Там же. – Спр. 14.
5. Там же. – Спр. 25.
6. Там же. – Спр. 29.
7. Центральний державний історичний архів (м. Київ). – Ф. 349, оп. 1, спр. 45.
8. *Вьрубова А. А. (Танеева)*. Страницы моей жизни / **А. А. Вьрубова (Танеева)** // Страна гибнет сегодня: Воспоминания о Февральской революции 1917 г. – М. : Книга, 1991.
9. *Герман А.* Антинемецкие кампании / **А. Герман** // Немцы России: Энциклопедия: Т. 1. / редкол. В. Карев (пред.). – М. : «ЭРН», 1999.

10. Дейли Дж. Пресса и государство в России (1906 – 1017 гг.) / Дж. Дейли // Вопр. ист. 2001. – № 10.
11. Допрос А. Н. Хвостова 18 марта 1917 г. // Падение царского режима: По материалам Чрезвычайной Комиссии Временного правительства под ред. П. Е. Щеголева: в 7 т. – Л. : Гос. изд., 1924 г. – Т. 1.
12. Источник. – 1995. – № 6.
13. Мансырев С. П. Мои воспоминания о государственной думе / С. П. Мансырев // Страна гибнет сегодня: Воспоминания о Февральской революции 1917 г. – М. : Книга, 1991.
14. Михайловский Г. Н. Записки: Из истории российского внешнеполитического ведомства, 1914 – 1920 гг.: в 2-х кн. / Г. Н. Михайловский. – Кн. 1: Август 1914 г. – октябрь 1917 г. – М. : Междунар. отн., 1993.
15. Нелипович С. Г. Роль военного руководства России в «немецком вопросе» в годы Первой мировой войны (1914 –1917) / С. Г. Нелипович // Российские немцы: проблемы истории, языка и современного положения : мат. Междунар. науч. конф. – М. : Готика, 1996.
16. Правые партии: Документы и материалы: в 2 т. / отв. ред. В. А. Шелохаев. – М. : РОССПЭН, 1998. – Т. 2. – 1911 – 1917 г. (Далее Ук. соч.)
17. Борьба с немецким засильем // Ук. соч.
18. Из выступления члена Государственной Думы профессора С. В. Левашова (фракция правых) на заседании 1 ноября 1916 г. по вопросу «немецкого засилья» // Ук. соч.
19. Совещания уполномоченных правых организаций и правых деятелей в Нижнем Новгороде 26 – 29 ноября 1915 г.) Отчёт о заседаниях // Ук. соч.
20. (Совещание Представителей правых партий и организаций и правых деятелей в Петрограде 21-23 ноября 1915 г.) Извлечение из протокола заседаний / Ук. соч.
21. Политические партии и общество в России. 1914–1917 гг. : сб. статей и документов / редкол. Кирьянов Ю. И. и др. – М. : РАН ИНИОН, 2000.
22. (Из письма А.А. Бонковского (Ананьев, Херсонской губернии) – Н. Е. Маркову (Петроград) // Ук. соч.
23. Кирьянов Ю. И. Крайние правые партии и общество / Ю. И. Кирьянов // Ук. соч.
24. Сергеев И. И. Мирное завоевание России немцами / И. И. Сергеев. – Пг. : изд. «Общества 1914 г.», 1917 г.
25. Спиридович А. И. Великая война и февральская революция (1914 – 1917 гг.) / А. И. Спиридович – Мн. : Харвест, 2004.
26. Федорченко В. Дворянские роды, прославившие Отечество: Энциклопедия дворянских родов / В. Федорченко. – Красноярск: БОНУС; М. : ОЛМА-ПРЕСС, 2001.
27. Хвостов А. Н. Борьба с немецким засильем: Речь члена Государственной Думы А. Н. Хвостова в заседании 3 – го августа 1915 г. / А. И. Хвостов. – Пг., 1915 г.

28. Четвёртая Государственная Дума. Фракция народной свободы: «Военные» сессии 26 июля 1914 – 3 сентября 1915 г. – Пгр. : Тип. Т-ва «Екатерингофское печатное дело», 1916.

29. *Шавельский Г.* Воспоминания последнего протопресвитера русской армии и флота / Г. Шавельский. Т. 1. Нью-Йорк, 1954. – Изд. им. Чехова.

30. *Шульгин В. В.* Годы. Дни. 1920 год / В. В. Шульгин. – М. : «Новости», 1990.

Надійшла до редколегії 23.07.2014